



STUDIA
GEO
HISTORICA

NR 04|2016 ROCZNIK HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNY

Fundacja Centrum GeoHistorii • Instytut Geodezji i Kartografii • Instytut Historii KUL
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych US • Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN
Biblioteka Główna Uniwersytetu Szczecińskiego

STUDIA GEOHISTORICA. Rocznik historyczno-geograficzny

Redakcja

Bogumił Szady (redaktor naczelny), Beata Konopska, Radosław Skrycki,
Tomasz Związek (sekretarz redakcji), Tomasz Panecki

Redakcja językowa i korekta

Konrad Byzdra

Tłumaczenia

autorzy, Julia Szotysek

Rada Naukowa

Zdzisław Budzyński (Rzeszów), Andrzej Janeczek (Warszawa), Tomasz Jurek (Poznań),
Keith Lilley (Belfast/Wielka Brytania), Andrew Pernal (Brandon/Kanada), Tadeusz Siwek (Ostrawa/Czechy),
Rostysław Sossa (Kijów/Ukraina), Grzegorz Strauchold (Wrocław), Robert Šimůnek (Praga/Czechy)

Recenzenci tomu 4

Wojciech Chudziak, Martyna Deszczyńska, Zbigniew Górczak, Maria Jankowska, Iwona Jażdżewska,
Andrzej Klonder, Anna Kołodziejczyk, Andrzej Kopiczko, Małgorzata Elżbieta Kowalczyk,
Adam Kozak, Joanna Kumor-Mielnik, Mieczysław Kunz, Dariusz Lorek, Wojciech Mielewczyk,
Grzegorz Myśliwski, Wiesław Nowosad, Piotr Pabjanek, Marek Radoch,
Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Francesco Somaini, Péter Szabó, Piotr Werner, Filip Wolański

Redakcja map

autorzy, Tomasz Panecki

Adres Redakcji

Fundacja Centrum GeoHistorii
Redakcja Studia Geohistorica
05-082 Stare Babice, ul. Gen. Tadeusza Kutrzeby 4

Strona internetowa

studiageohistorica.pl

Wersja drukowana (papierowa) jest wersją pierwotną rocznika Studia Geohistorica

Współwydawcy rocznika

Biblioteka Główna Uniwersytetu Szczecińskiego, Fundacja Centrum GeoHistorii,
Instytut Geodezji i Kartografii, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II,
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego,
Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

Rocznik wydawany pod patronatem Komisji Geografii Historycznej przy Polskim Towarzystwie Historycznym

Projekt okładki: Jacek Młodożeniec

Ilustracja na okładce: *Kalisz – Plan miasta i przyległej okolicy* autorstwa Ludwiga von Bröckera z 1802 r.

Skład i łamanie: Artur Hamryszczak

© Copyright by Fundacja Centrum GeoHistorii

ISSN 2300-2875

Nakład 100 egz.

Warszawa 2016

Spis treści • Contents

Tradycje geografii historycznej • Traditions of historical geography

Ludomir Sawicki

Geografia a krajoznawstwo

(uwagi wstępne Beata Konopska, opracowanie Beata Konopska) 7

Stanisław Herbst

Prace nad „Atlasem historycznym Polski”

(uwagi wstępne Henryk Rutkowski, opracowanie Henryk Rutkowski)..... 14

Artykuły • Articles and theses

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Czym były mazowieckie "płozy"? (uwagi wstępne)

What were the Masovian "płozy"? (Preliminary Remarks) 27

Robert Klimek

Ślady średniowiecznej granicy Warmii między Reszlą a Świętą Lipką

Traces of the Medieval Border of Warmia between Reszl and Święta Lipka 38

Ewa Ziółek

Relacja Grzegorza Piramowicza o osuszaniu Bagien Pontyjskich za pontyfikatu Piusa VI

Grzegorz Piramowicz's Account of Draining the Pontian Marshes during

the Pontificate of Pope Pius VI 51

Krzysztof Boroda

Wpływy z czopowego jako wskaźnik lokalnego zróżnicowania poziomu produkcji

piwa pełnego w miastach Królestwa Polskiego w latach 60. XVI w.

Income from Czopowe as an Indicator of Regional Diversity of Full Beer

Production in the Cities of the Polish Crown in the 1560s 66

Xavier Rochel

The End of Gaps and Heathlands in French National Forests, 19th Century.

A Case Study Based on Forest Management Plans

Zanik polan i wrzosowisk we francuskich lasach państwowych w XIX w.

Studium przypadku na podstawie planów zarządzania lasami 81

Tomasz Figlus

Typy morfogenetyczne wsi w środkowej Polsce

Morphogenetic Types of Rural Settlements in Central Poland..... 90

Tomasz Babczyński, Tomasz Kubik, Roman Ptak, Grzegorz Strauchold
GIS as a Tool to Analyze the History of Silesia and the Changes in its Political
(and Cultural) Geography
GIS jako narzędzie do analizy historii Śląska oraz zmian w jego geografii politycznej
i kulturowej..... 113

Mateusz Zawadzki
„Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego” jako źródło do badań
nad strukturą parafialną województwa lubelskiego
The “Tabella of Towns, Villages and Settlements of the Kingdom of Poland”
as the Source for Research into the Parochial Structure of the Lublin Voivodeship 142

Anna Paulina Orłowska, Bartosz Nowożycki, Grzegorz Pac
Handel wołami na terenie Wielkopolski i Śląska w świetle szesnastowiecznego
spisu jarmarków i komór celnych
The Trade in Oxen on the Territory of the Greater Poland and Silesia in the Light
of the 16th Century Description of Annual Fairs and Toll Houses 153

Recenzje i omówienia • Reviews and discussions

Historical Atlas of Poland in the 2nd half of the 16th Century: Voivodeships of Cracow,
Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia, ed. by Marek Słoń;
transl. by Agata Staszewska; Martha A. Brożyna, Peter Lang Edition,
Frankfurt am Main 1973–[2014],
4 volumes, XXIX + 1597 pp., illustrations, 27 folded maps
(Alexei Frolov) 163

Magdolna Szilágyi: On the Road: The History and Archaeology of Medieval
Communication Networks in East-Central Europe, Budapest 2014
(Archeolingua Series Minor, 35),
ss. 254, 89 il. (w tym 30 map i 4 plany miast)
(Ewelina Siemianowska)..... 169

The World in a Mirror, Word Maps from the Middle Ages to the Present Day,
ed. Jan Parmentier, Museum aan de Stroom, Antwerp 2015, ss. 192, il. 150 + 25
(Lucyna Szaniawska)..... 173

Kartografia morska i krain nadmorskich, red. R. Skrycki, Instytut Historii
i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego,
Zespół Historii Kartografii Instytutu Historii Nauki PAN, Szczecin 2014;
24 × 17 cm, ss. 204, 54 ryc., 4 tab.
(Jan Rutkowski)..... 177

Алексей А. Фролов, Нина В. Пиотух: Исторический атлас Деревской пятины Новгородской земли (по писцовым книгам письма 1495–1496 годов). В 3 томах: Москва–Санкт-Петербург, Альянс-Архео, 2008.
Т. 1: Исследование и таблицы, ss. 368;
Т. 2: Атлас и справочные материалы, ss. 272;
Т. 3: Уездные планы последней четверти XVIII века, ss. 266
(Rostysław Sossa)..... 182

Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany, t. 10–12 (Ra–Rż),
red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, [autorzy haseł: U. Bijak, E. Borysiak,
J. Chłędzińska, B. Czopek-Kopciuch, P. Dudek, A. Galasińska, W. Makula-Kosek,
I. Nobis, R. Przybytek, P. Swoboda, U. Wójcik, K. Zawodzińska-Bukowiec, Z. Zierhoffer],
Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego, Kraków 2015, ss. 160 (t. 10), 146 (t. 11), 168 (t. 12)
(Ewa Oronowicz-Kida)..... 185

Kit Mayers: The First English Explorer. The Life of Anthony Jenkinson (1529–1611)
and his Adventures on Route to the Orient, Devon 2015, ss. 366
(Krystyna Szykuła)..... 189

Komunikaty i sprawozdania • Communiqués and reports

Konferencja „Przestrzenne aspekty historycznych badań demograficznych, społecznych
i gospodarczych (do 1945 r.)” – Pobierowo, 21–23 października 2015 r.
(Michał Gochna) 195

„European Social Science History Conference” – Walencja (Hiszpania),
30 marca–2 kwietnia 2016 r.
(Michał Gochna) 195

Zebranie naukowe polskiej sekcji European Society for Environmental History – Warszawa,
16 stycznia 2016 r.
(Piotr Guzowski) 196

„Mapa jako narracja interpretacyjna”. XXIX Ogólnopolska Konferencja Historyków
Kartografii – Wrocław, 24–26 września 2015 r.
(Jerzy Ostrowski) 197

Sprawozdanie z konferencji „Województwo poznańskie w XVI w.” – Kościan, 1 lipca 2015 r.
(Michał Słomski)..... 202

Sprawozdanie z konferencji „Geografia historyczna. Wyzwania przyszłości” – Łódź,
11–12 czerwca 2015 r.
(Magdalena Deptuła)..... 204

Spis treści

Pro memoria

Alfred Franciszek Kaniecki (1941–2016) 207

* * *

Listy do redakcji 209

Informacja dla autorów • Guidelines for Authors 210

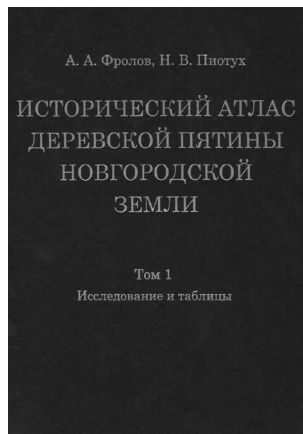
Алексей А. Фролов, Нина В. Пиотух: Исторический атлас Деревской пятины Новгородской земли (по писцовым книгам письма 1495–1496 годов). В 3 томах: Москва–Санкт-Петербург, Альянс-Архео, 2008.

Т. 1: Исследование и таблицы, ss. 368;

Т. 2: Атлас и справочные материалы, ss. 272;

Т. 3: Уездные планы последней четверти XVIII века, ss. 266

W recenzowanej tu trzytomowej monografii przedstawiono wyniki ośmioletniego wysiłku zespołu autorów w zakresie lokalizacji osadnictwa na całym terenie piętny¹ derewskiej według danych zawartych w księgach skrybskich² z lat 1495–1496. Badanie jest pierwszym w Rosji doświadczeniem w zakresie lokalizacji średniowiecznego osadnictwa wiejskiego dużego regionu z wykorzystaniem nowoczesnych technologii informacyjnych oraz dokładnym badaniem podstawowej masy źródeł kartograficznych i pisanym z XV–XVIII w.



Księgi skrybskie są głównym źródłem poznania przeszłości majątków ziemskich i gospodarstw rolnych Ziemi Nowogrodzkiej w 2. poł. XV w. W zakresie informacji o najważniejszych stronach gospodarki Ziemi Nowogrodzkiej księ-

gi te przewyższają wszystkie inne źródła. Opisano w nich szczegółowo przynależność ziemi, podział terytorialny prywatnych gruntów rolnych itd. Ewidencję i opis gruntów w państwie moskiewskim prowadziła za pośrednictwem skrybów specjalna instytucja państwowa *Pomiestnyj nakaz*.

Pierwszy tom zawiera część badawczą, w której terytorium piętny derewskiej (na południowy wschód od Nowogrodu) zostało opisane pod kątem przyrodniczym i historyczno-geograficznym. Przedstawiono ponadto historię jej opisów sporządzonych rękami skrybów, wykorzystane w pracy źródła, metody badawcze i tabele zawierające informacje topograficzne i historyczno-geograficzne podstawowego źródła – ksiąg skrybskich z lat 1495–1496, a także zgodność tych toponimów z widniejącymi na planach *Generalnego graniczenia* i planach powiatowych ostatniej ćwierci XVIII w.

Badanie nowogrodzkich ksiąg skrybskich prowadzono przede wszystkim w dwóch kierunkach. Z jednej strony zawarte w nich dane wielokrotnie wykorzystywano do pokazania ogólnych tendencji rozwoju regionu (np. systemów społeczno-ekonomicznego lub administracyjnego), niezależnie od jego cech przestrzennych. Z drugiej strony coraz bardziej powszechne było korzystanie z danych ksiąg skrybskich w celu ustalenia położenia i charakterystyki poszczególnych miejscowości. Pojawienie się technologii informacyjnych i możliwość szerokiego zastosowania ich w badaniach historycznych pozwoliły wrócić do idei szczegółowej lokalizacji średniowiecznego osadnictwa historycznego dużego regionu Ziemi Nowogrodzkiej na współczesnym poziomie świadomości aspektów źródłoznawczego i historyczno-geograficznego tego tematu.

¹ Dost. piąta część ziemi. System jednostek administracyjno-terytorialnych piętny w Ziemi Nowogrodzkiej ukształtował się pod koniec XV w. W każdej piętnie było kilka przysądów (powiatów), a w każdym przysądzie – kilka pohostów i gmin.

² Były to rejestry nieruchomości tworzone na Rusi od XV do XVII w.

Otworzyła się więc perspektywa połączenia obu tych kierunków na nowej bazie metodologicznej – poprzez stworzenie systemu informacji geograficznej (GIS). Opublikowany atlas jest właśnie jednym z wyników pracy nad takim GIS. Jest to pierwsze w Rosji doświadczenie w tworzeniu tak potężnej elektronicznej mapy osadnictwa historycznego (pod koniec XV w. piątyna derewska zajmowała obszar ok. 32 tys. km², czyli więcej niż terytorium dzisiejszej Belgii), które pozwala przeprowadzić w przyszłości analizę przestrzenną większości danych zawartych w opisach osadnictwa historycznego i innych obiektów w nowogrodzkich księgach skrybskich.

Cechą szczególną systemu terytorialno-administracyjnego piątyny derewskiej, znajdującą odzwierciedlenie w księgach z końca XV w., jest niezgodność terytoriów skupionych wokół jednego pohostu z okręgami (w księgach skrybskich nazywanych również pohostami, a w niektórych przypadkach – gminami) pod względem zasad płatności, na podstawie których opisywano i identyfikowano położenie tego lub innego osadnictwa. W recenzowanym *Atlasie* ewidencję osadnictwa prowadzono tradycyjnie, na podstawie okręgów terytorialnych o nazwie pohost, centrum, bez względu na ich stosunek do reguł płatności. Pod koniec XV w. na terenie piątyny derewskiej znajdowały się ziemie należące do 69 okręgów terytorialnych.

Rękopis księgi skrybskiej piątyny derewskiej, który zachował się w dość dobrym stanie, liczy obecnie 1593 półarkusze. Według szacunków naukowców zaginęło nie mniej niż 70 półarkuszy.

Nowoczesne podejście źródłoznawcze do księgi dało możliwość przeanalizowania jej jako dokumentu składającego się z kilku warstw informacji, z których każda ma swoje pochodzenie, datowanie i strukturę wewnętrzną. Rękopis księgi został sporządzony na podstawie polowych dzienników skrybów, których opisy były później korygowane i uzupełniane przez twórcę rękopisu przy tworzeniu roboczej wersji księgi skrybskiej. Podczas przepisywania jej na czysto dokonywano ostatecznej korekty, w wyniku czego na marginesach rękopisu pojawił się szereg dopisków dokonanych innym charakterem pisma. Specjalne badanie źródłoznawcze pozwoliło autorom ujawnić

ślady każdej z tych warstw w dokumencie końcowym (księdze), wskazać charakterystyczne cechy jej struktury i cechy szczególne transformacji w procesie tworzenia kolejnych warstw. Układ rękopisu pochodzi z 1499 r. Oczywiście także wtedy dokument został uzupełniony świeżymi danymi, które nie znalazły się w głównym tekście.

Informacje z księgi skrybskiej piątyny derewskiej i innych ksiąg skrybskich z przełomu XV–XVI w. zostały zorganizowane w postaci bazy danych „Nowogrodzkie księgi skrybskie”. Składa się ona z trzech tabel w formacie Excel 2000, połączonych ze sobą polami kluczowymi.

Tabela I: *Zaludnione i niezaludnione obszary piątyny derewskiej* zawiera informacje dotyczące jednostek będących przedmiotem opisu i opodatkowania, czyli obszarów zaludnionych i niezaludnionych. Każda jednostka opisu i opodatkowania ma unikalny identyfikator numeryczny, a obok – odwołanie do publikacji. W tabeli II: *Posiadłości ziemskie piątyny derewskiej* zamieszczono informacje o posiadłościach ziemskich w całości. Tabela III: *Kilku właścicieli majątku* zawiera pełną listę właścicieli tych majątków, które należały jednocześnie do kilku osób.

Pomocniczą rolę odegrały w badaniach źródła z XVI–XVII w. Zawierają one przede wszystkim informacje topograficzne na temat lokalizacji osadnictwa wiejskiego pod koniec XV w. Większe znaczenie miało wykorzystanie materiałów *Generalnego graniczenia* przeprowadzonego na terenie byłej piątyny derewskiej w latach 70–80. XVIII w. (5 powiatów guberni nowogrodzkiej, 2 – twerskiej, 1 – pskowskiej). W skład *Generalnego graniczenia* wchodziły zarówno materiały kartograficzne (plany dacz w skali 1:8400, mapy i atlasy powiatów w skali 1:84 000), jak i tekstowe (notatki polowe, dokumenty wychodzące o charakterze technicznym i opisowo-statystycznym, uwagi ekonomiczne do planów itp.). Najbardziej szczegółowo została tam opisana toponimia końca XVIII w., wskazano też dość dokładną lokalizację całego osadnictwa na terenie powiatów.

Podstawą do stworzenia elektronicznego atlasu historyczno-geograficznego piątyny derewskiej była metoda lokalizacji osadnictwa na mapie elektronicznej, opracowana przez Ninę Piotuchę podczas przygotowywania pracy doktorskiej

pt. *Zmiany przestrzenno-demograficzne* (Moskwa 1999). Do wykonania wszelkich prac przestrzennych wykorzystano pakiet ArcView 9.

Pierwszym etapem lokalizacji osadnictwa było połączenie mapy elektronicznej w skali 1:100 000, zawierającej obraz współczesnej informacji geograficznej, z mapami *Generalnego graniczenia* w skali 1:84 000 oraz kolejną redakcją mapy elektronicznej. Następny etap pracy polegał na lokalizacji osadnictwa z końca XV w. poprzez porównanie list obszarów z dwóch wymienionych wyżej baz danych. Przetworzenie baz danych w celu identyfikacji podobnych tytułów zostało wykonane w systemie KLEIO.

W drugim tomie zamieszczono atlas, w którym na 104 arkuszach zaprezentowane zostało rozmieszczenie całego zlokalizowanego osadnictwa na mapie w skali 1:100 000. Za pomocą konkretnych znaków umownych oznaczono 13 rodzajów obiektów, które przedstawiają geografę osadnictwa i pustek wymienianych w księgach skrybskich, a wśród nich: grodziska, osiedla, wsie, przysiółki itp. Każdy z nich został opatrzony numerem i nazwą, które są zgodne z numerem i nazwą w tabeli I. By ułatwić orientację na mapie, oznaczono hipotetyczne granice pohostów i zapisano ich nazwy.

Oddzielnie na 78 stronach umieszczono komentarz do lokalizacji obszarów ksiąg skrybskich, w którym podane są podstawy ustalenia położenia danego obszaru, a także dodatkowe źródła, które zostały do tego wykorzystane. Niektóre

z nich – opisy graniczne XV–XVII w. – opublikowano po wspomnianym komentarzu. Dla wygody wyszukiwania konkretnych toponimów zamieszczony został również indeks, w którym przy każdej pozycji wskazano pohost i numer odsyłający czytelnika do tabel, z których może uzyskać więcej informacji. Trzeci tom zawiera czarno-białe reprodukcje ważnego źródła kartograficznego, jakim jest zestaw planów powiatów na terenie piątny derewskiej w ostatniej ćwierci XVIII w., sporządzonych w skali 1:84 000.

W ten sposób na podstawie mapowania geoinformacyjnego autorzy stworzyli elektroniczny atlas historyczno-geograficzny piątny derewskiej, który umożliwia przeprowadzenie w przyszłości analizy przestrzennej informacji na temat osadnictwa zawartych w nowogrodzkich księgach skrybskich. Ponadto opracowane dane przestrzenne mogą być podstawą do integracji danych wszystkich XV–XVIII-wiecznych źródeł historyczno-geograficznych dotyczących terenu piątny derewskiej.

Opublikowany *Atlas historyczny piątny derewskiej Ziemi Nowogrodzkiej* jest wartościową papierową wizualizacją informacji zgromadzonych w tej cennej przestrzennej bazie danych. ■

Rostysław Sossa
(Kijów)